

A magyar nyelv öntudatos művésze

Kosztolányi Dezső, nyelvünk védelmezője

„Író vagyok, aki anyagával bíbelődve sokszor és szívesen eltűnődik a nyelvi jelenségekről” – írta Antoine Meilletnek címzett híres levelében. Ebben is, gyakran máskor is íróként, azaz a tudomány szempontjait a szépíró szemléletével gazdagítva tárgyalta a magyar nyelvvel és nyelvhasználattal összefüggő elképzeléseit. Nyilván öntudatos írósága is magyarázza, hogy korának ésszerűséget hirdető elvárásaival perlekedve újra meg újra a hagyományok tisztelétét hangsúlyozta. Egységesülés felé halad a nyelv – hirdette a Collège de France tanára, s napjainkban valóban felsejlik a gazdaság vonatkozásában az egységesülés felé tapogatódzó Európa. Ám nyelvi egységesülésről aligha beszélhetünk. Ehelyett „csak újabb vért, újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hírlapok elkobzását, színészek kibontakozását, a lelkiismereti és gondolati szabadság ellen való újabb és újabb merényleteket” – írta a költő, s láttelejét – sajnos – korunk történései igazolni látszanak. Lehet-e elvárni – vetette föl a kérdést –, hogy a kis népek, melyeket annyit vertek agyba-főbe a sorscsapások és a nagyobb népek „önként” mondjanak le egyik legnagyobb, legrégebb kincsükről, a nyelvükről? Aligha. Hiszen az anyanyelv a nemzettudat legfontosabb eleme. „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar és magyarul beszélek, gondolkodom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható... Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Naponta sokszor gondolok erre. Épp annyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.” (Ábécé a nyelvről és lélekről, 1927. Nyelv és lélek 74-80. A következőkben a Réz Pál által szerkesztett, 1971-ben megjelent gyűjtemény lapszámaira hivatkozom.)

A nyelv hatalmas, szervezett törvényei a természetéihez hasonlatosak, vallotta Kosztolányi. S ahogy a természetre nem érvényesek a racionalista törvények, a nyelvre sem, amely voltaképp az élet eleven szövete”; amelyen rajtahagyták nyomukat holtak és elevenek, „a lélek munkálja meg... a lélek forrósága olvasztja meg és ragasztja össze... a lélek »műveli ki«, s emellett eltörpül az a tény, hogy nyelvészek és költők csiszolgatják. Ám ennek az ötvöséhez hasonló tevékenységnek az adja a varázsát, hogy az igazi művész „újat tud varázsolni a régiből”, s tudomásul veszi, hogy a nyelv múlt és jövő között hullámszik, s az a hivatása, hogy összeköttetést teremtsen a kettő között. (Öreg szavak – 15.) Elérkezett a kor, amikor a nyelv világában újra építkezni kell, akár olyan szavak visszaszerzésével, amelyek nemrég az affektált nyelvhasználat kigúnyolt példái voltak, de Heltai Jenő szanonzájában újfent szalonképessé tette őket (a méla, lenge és az eped szavakat említette példaként).

Az „affektált nyelvhasználat” és a magyartalannak gondolt budapesti nyelv ellen szállt ki Rákosi Jenő. A városi nyelvrontás szélsőséges példájának nevezte

a Nyugat íróinak műveit. Beszédéhez Kosztolányi „széljegyzeteket” fűzött. (Az új magyar nyelv. 20-22.) Rákosi a falusi nyelvet állította ideálképp. „Szeretjük a falut – írta Kosztolányi –, de szeretjük a ligeti tájszólást is, az éjjeli emberek tolvajnyelvét, a pincérek, a kávéházi árusok, a hordárok dialektusát, a vidéki városkák naiv és hervadt szavait, amelyekben fájón-idegesen vibrál az élet. Egy forradalom lehiggadásával az új nyelv teljes polgárjoggal vonul be az irodalomba.”

Rákosi Jenő, „a legendás öreg” többször magyarelleneseznek nevezte Ady nyelvét, szándékos nyelvrontás vétkében marasztalva el a nyugatosokat. Vajon igaz-e ez a vád? – kérdezte Kosztolányi, majd kifejtette, hogy az új nemzedék a nyelvet „magáért a nyelvért” szereti. Elmúlt a nyelv iránt tanúsított „áhitat” kora, a nyelvújítás lázas időszaka, majd az az időszak ugyancsak, midőn a magyar szavakból „trombitát és kardot kovácsoltak”. A mai írók a nyelv szavait boldogan helyezik egymás mellé, gyönyörködnek bennük, elandalodnak egy-egy mondat muzsikájára a szavak és a hangok dalán, s úgy tekint a nyelvre, mint egy harangjátékra, „amely megzengeti a fogalmat... Az új magyar nyelv: zene.”

Gombocz Zoltán és Melich János szerkesztésében füzetenként jelent meg az etimológiai szótár. Az egyik elsőt Kosztolányi lelkesen köszöntötte (AI -A SZÓ. 1914. 26-29.) Ennek ismeretéhez a nyelv szinte áhítatos szeretete kell, s ha ezt kialakítjuk, nemcsak a szavak zenéje világosodhat meg előttünk, hanem metafizikai értelmük is, azaz – kivált a verssorok – „a lélek taván egyre mélyebb hullámokat vesznek”, mert a nyelv „a lélek kultúrája”, amelyben elegyedik a komolyság és a játékoság.

Hogy Kosztolányi alapvető játékra való hangoltsága nyelvében is megmutatkozott, sőt alkotásmódjának egyik indítója lett, azt ars poetica érvényével fogalmazta meg az Esti Kornél énekében:

*Hát légy üres te s könnyű,
könnyű, örökre-játszó,
látó, de messze-látszó,
tarkán lobogva száz szó
selymével, mint a zászló.
vagy szappanbuborék fenn,
szelek között, az égben,
s élj addig, míg a lélek,
szépség, vagy a szeszélyek,
mert – isten engem – én is,
én is csak addig élek.*

A nyelvvel foglalkozva a gyermek gyönyörűségét és örömét élte át. „A nyelv maga a végtelenség. Minél tovább foglalkozom vele, annál inkább látom, hogy sohase lehet a végére érni. Csak vérünk érzi. Értelmünk mindig elámul, ha elemezzük és tudatosítjuk azt, amit vérünk érez. De ez az ámulat számomra az élet nagy gyönyörűsége.” (Kagyló és tenger. 1932. 166-168.) Némelyik írása is mintha a gyermek tréfája volna. Ilyen például tréfás szómagyarázata az Új budapesti címtár megjelenésekor (56-57.), vagy a Pajzán szóképek (60-61.), amelyek komoly jelentése is van, hiszen választott példáival azt világította meg,

hogy némelyik logikátlanak látszó kifejezésünk (fejembe és nem fejemre tesztem kalapom; három ház és nem három házak) ősi szemléletünkből sarjad. Kifejezetten mulatságos történettel szolgál az Anyanyelvben (67-68). Évek hosszú során át Argentínában élt honfitársunk kiválóan megtanulta a helyiek nyelvét, de az első világháború előtt haza kellett térnie. Vajon miképp találja meg ismét azokat a szavakat, amelyekre anyja tanította? Még nem tudatosodott benne, mennyit felejtett, azt azonban elhatározta, hogy a határállomásnál leszáll, és magyarul szólal meg. A mondatot megfogalmazta, és ismételte: „Kérek egy cigarettát.” Végre a vonat átlépte a határt, leszállt, s a resti felé indult. Ajtajában borfiú állt. A hazatérő rátekintett, és kimondta a mondatot: „Ich bitte eine Zigarette!”

Tréfás, kicsit morbid történet a hosszabb lélegzetű, 1931-ben írt folytatásos Túlvilági séták (114-138.); nagy visszhangot keltett a francia ösztönzésre írt A tíz legszebb szó (241-242.), amelyben hangulat- és jelentéskapcsolatát is elemezve végül elmondja, ő melyik tíz magyar szót gondolja a legszebbnek: – *Láng, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér, szív, sír.* A cikket a nyelvvel szintén bensőséges viszonyt kialakított Nemes Nagy Ágnes gondolta tovább, rámutatva, hogy az írása óta eltelt évtizedekben (Kosztolányi cikke a Pesti Hírlapban 1933. november 19-én jelent meg, s mai olvasója némi döbbenettel szembesülhet a sírral) változott az ízlés, gondolkodás, és az anyanyelvünkkel kialakított kapcsolatunk. Tíz éve gyűjtöm tanítványaim felsorolásait a tíz legszebb magyar szóról. Minden esztendőben az anya – édesanya szerepel legtöbbször, nem sokkal marad mögötte a csillag, majd a csók következik. Három közülük Kosztolányinál is megtalálható. Az általa említett szavak közül egyszer sem szerepelt a szűz és a kard. Gyakori a csepp – csöpp, szellő, remény(ség), fény, libben – libben, bolyong és a kenyér. (Meg-megjelenik a kalács is.) A változás megfigyelhető, de nem radikális, s bármennyire fejlődött is a technika, idegen szavak nem szerepelnek.

Figyelemre méltó némelyik szó összefüggése a szociális körülményekkel. A kenyér - kalács mind többször szerepel az utóbbi években, ami az élet-színvonal romlásának lehet a következménye. Kosztolányi azonban arra is figyelmeztetett, hogy a nyelv gazdagodásában is sokszor fontos a szerepe használati lelkiállapotának. A születő és bővülő budapesti nyelv némelyik furcsa kinövése az itt élők optimizmusára utal. A városi nyelv bizonytalanságát viszont az jelzi, hogy a plakátokon és az üzletek feliratain gyakoriak a külföldről fölöslegesen átmásolt és átvett szavak. Sznobizmus és a magyarságtudat megkopását jelzi ez a gyakorlat – írta a költő. Ellensúlyozására nem elég az anyanyelv szeretete. Azt tisztítani is kell! „Nemzetközi ember nincsen” – „Nemzetközi gyermek pedig olyan hóbot, amely csak ebben a felemás korszakban születhetett meg.” (Kis Mezzofantik 46-47.) Őszintén csodálta a rengeteg nyelvet ismerő zseniális bíborost, de meg volt győződve, hogy a nyelv finom árnyalatait csak az érzékeli, akinek anyanyelve, s aki a köznyelvet és sajátját is tudatosan építgeti. Nyelvünkre újra ráférne az alapos tisztogatás (Nyelvtisztítás 33-35.) A nyelvészeti folyóiratok elszánt küzdelme nem elegendő, s a napilapok sem tekintik szívügyüknek a nyelvhasználat kifejező voltát. Ezért is méltatta lelkesen Kertész Manó Szokásmon-

dásokról írt könyvét, amelynek szómagyarázatában a nyelv múltja iránt érzett szeretetet érzékelt (51-53.). Ez a könyv is azt bizonyította számára, amit másutt is fejtegetett: „...szegénységünk mögött gazdagság lappang, s ezt bárki megleli, Mihelyt anyanyelve kincsesládájában turkál, s nem kapkod idegen pénznemek után. Csak a nyelv szellemében való áhítatos beolvadás segített bennünket munkánkban, és nem a szótárak. A szótárak szavai egy vagy tíz esetre vonatkoznak, de a nyelv, amely oly tág és rugalmas, mint maga az élet, minden pillanatban ezer és ezer új helyzetet és lehetőséget teremt.” (Pár szó a nyelvújításhoz. 145-148.)

Az Akadémia 1931-ben az anyanyelv tisztaságáért mozgalmat indított. Kosztolányi addigi nyelvtisztító és -védő tevékenysége megkoronázásaként tekintette ezt, és lelkesen adott hírt a mozgalom eredményeiről. „Beszédben, írásban tökéletességre kell törekednünk – a Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók gondolata 1932-ből. (151-165.) – Ezt ritkán érhetjük el. Ebből vagy abból a szempontból valamennyien vétkezünk a nyelv ellen. Nem is az a fontos, hogy ne vétkezzünk, hanem hogy ébredezzék régóta szunnyadó nyelvi lelkiismeretünk, s tudjuk, hogy vétkezünk. Az ilyen bűnös máris bocsánatot kap. Csak az kárhozik el, aki tudja, közönyös. Konok, nem törődik azzal, hogy vétkezik vagy vétkezhetik.” A nyelvi lelkiismeretnek fontos eleme a magyar gondolkodásmóddhoz épp szavai használatában megmutató hűség. Nem ítélte el az idegen szavak beáramlását, hisz azok gyakorta új fogalmak megnevezésére szolgáltak. Ám kárt is okozhatnak, amikor „az idegen szavak – az idegen gondolkodás jelképei – magyar álarcot öltenek, s úgy honosodnak meg.” Példákat is hozott erre a jelenségre, olyanokat is, amelyeket ma egyáltalán nem érzünk idegen gondolkodás honosítóinak (Átütő – „durchschlagend” – siker).

Napjainkban is megszívlelésre érdemes igazságokat fogalmazott meg Kosztolányi 1933-ban. A tudomány nyelvéről (185-188.). Szembeszállt a tudományos meghatározásokban és fejtegetésekben megnyilatkozó bonyolultsággal. Mint írta: „Egy találó nyelvi fordulat, mely együtt fog a tudományos mondanivalóval úgy, hogy egyik a másikat termékenyíti, többet tesz a megértés érdekében, mint a terjengős fejtegetések.” Ez a cikk a Természet című folyóiratban jelent meg, így azokra a nyelvgyógyítókra (Bugál Pál, Földi Mihály) hivatkozik, akik az orvostudomány és a fűvészet terén működtek. Ők a „tudománnyal együtt a nyelvet is művelték”, s a költőkkel együtt ma már közhasznú szavak sokaságát támasztották föl a régi nyelvből (csak néhány példa: agy, anyag, ásvány, cincér, csáp, csontváz, dagály egyenlítő, földrengés, tenger, hullám, lomb, sarj, vihar...) Rájuk hivatkozva, de mindnyájunkra érvényesen figyelmeztet: „Bűnösen sáfárokodik a rábízott örökséggel az, aki elkótyavetyéli, ahelyett, hogy gyarapítaná. Ha valaki egy nyelven ír, mindig le kell mondania bizonyos előnyökről, amelyeket egy másik nyelv biztosítana számára, de ami elvész a vámnál, megtérül a réven. Alig akad oly árnyalat, melyet hajlékony, rugalmas, gazdag nyelvünkön ma nem fejezhetnénk ki. Csak a kényelemszeretet vagy a fontoskodás állíthatja ezt.” Ha gondolatait napjaink irodalomtudományban használatos nyelvezetével szembesítjük, elgondolkoztunk, mivé lett Horváth János precíz, pontos magyar nyelvezete, hogyan száműzték a tudomány berkeiből a művészi nyelvhasználatú esszét, amelynek olyan

művelői voltak, mint Szerb Antal, Németh László, Szentkuty Miklós és a többiek, a nemzetköziségre kacsintgató nyelvhasználat miként kezdte ki a szépirodalom és az olvasó bensőséges kapcsolatát. „Tudósaink kötelessége, hogy tudományos szavainkat fémjelezzék, s abban a harcban, melyet vállaltunk, az élen vezérkedjenek.” Ez az igény 75 év alatt mit sem veszített időszerűségéből, s a tudomány minden területére érvényes. „...a nyelv megújulásának csak most kell elkövetkeznie – ezt közel 100 éve érzélte így a költő – Végtelen lehetőségek feszülnek benne .... Határtalan és szabad, korlátlan terület, ahol alkotni, játszani és táncolni lehet.” Mekkora veszteség lemondani ezekről az adottságokról.. .

Holott a nyelvben rejtetten, aztán váratlanul a felszínre törve él a múlt és falsejlik a jövő. „A szavak lelkeket őriznek” – figyelmeztetett Kosztolányi, s nem szabad hallatlannak vennünk a lelkek üzenetét. Mert üzennek, mint a költő által megelevenített Virág Benedek:

*De én gyakran elmentem volna hozzá,
hogy lelkemet szava beharmatozná,
piruló arccal néztem volna rája,
hogy mit mond papos és szigorú szája,
lobogó nyakkendővel és kalandos
fürtökkel, én, az ifju-ósvi lantos,
olvastam volna néki órahosszat,
versekbe szedve A' hazát, az Aether-t
és írtam volna Daphnis-ról s Chloé-ról
s „Magyar Jövők”-ről vagy száz hexamétert.
Ó meg bölintott volna a homályon,
s én lehajoltam volna, hogy megáldjon.
Zsinóros, régi atillát viselt még,
ráncos kezű és prédikáló bölcs volt,
szobája, mint az agg papok szobája,
a szekrényében égettbor s gyümölcs volt;
és dicsérvén a Poézis hatalmát,
átnyújtott volna versemért egy almát.*

Kosztolányi nagy híve volt az idegen nyelvek tanulásának. Azért fohászzkodott, hogy Európa költői fogadják szívükbe, de a költészet képzeletbeli légvárát szavakból, mindenekelőtt magyar szavakból építette. Játékosan, mint az Ilonában, eltökélt komolysággal Ötven felé, midőn minden fölöslegest kivetett lelkéből, s magyarságára büszkén, öntudattal Marcus Aurelius szobránál:

*Hadd emeljem föl,
hadd emelem hát tiszta, bitetlen,
kétkezdve cikázó, emberi pára-
lelkem tefeléd most,
ki jöttem a pannón balmok alól, s élek a barna Dunának,
a szóke Tiszának partjai közt. Jaj,
hadd emelem föl még egyszer a szívem
testvéri szívedhez,
Marcus Aurelius.*